

Hledání racionality v jazyce a při užívání jazyka

Petr Mareš

Univerzita Karlova, Filozofická fakulta
Ústav českého jazyka a teorie komunikace
petr.mares@ff.cuni.cz

Abstract: Looking for rationality in language and in using language. The question whether natural languages can be treated as a rational entity repeatedly emerges both in philosophical and in linguistic reflection. Features of linguistic rationality can especially be seen in these qualities: (a) simplicity and regularity in the structure of language, (b) consistency in linguistic change, (c) adequacy of linguistic devices to the needs of clear and precise human thought. Nevertheless, the natural language is based on tensions between regularity and irregularity, consistency and inconsistency, clarity and vagueness, or between principles that represent competing regularities of different kinds. Hence, the rational features of language are continually disturbed by crisis phenomena. An outline of various conceptions of linguistic rationality is followed by two examples from contemporary Czech language that illustrate possible approaches in linguistic practice (orthographic rules concerning *s* and *z* in foreign words; forms of pronoun *jenž*).

Key words: Rationality, natural language, linguistic change, regularity, clarity, vagueness, Czech orthography, Czech morphology

„Úvahy o racionalitě vedou často do slepých uliček“ (Harris, 2015, s. 38).

1. Úvod

Problematika vztahů mezi racionalitou a přirozenými jazyky patří k tématům, jichž se opakovaně dotýká – s uplatněním velmi rozličných úhlů pohledu – jak filozofická, tak lingvistická reflexe.¹ Můžeme na jazyk pohlížet jako na entitu, jež odpovídá principům a postulátům racionality? Je možno jazyk popisovat jako racionálně organizovaný útvar, resp. regulovat jej tak, aby kritériím racionality (lépe) odpovídal (tedy „racionalizovat“ jej)? Umožňuje nám jazyk, abychom s ním zacházeli racionálně a využívali jej odpovídajícím, efektivním způsobem pro realizaci svých cílů?

¹ Ve dnech 22.–23. května 2017 uspořádala Kreativní laboratoř FF UK ve spolupráci s programem pro rozvoj vědních oblastí na Univerzitě Karlově *Krize racionality a moderní myšlení* (Q14) a studentským spolkem Praxis mezioborovou konferenci *Krize racionality z pohledu rétoriky, umění a věd o kultuře*, jejímž hlavním cílem bylo „podat dostatečnou teoretickou reflexi pojmu racionality a její současné krize z perspektivy co nejširšího spektra humanitních věd“. Příspěvek je upravenou verzí referátu, který v daném interdisciplinárním rámci poukazyval na některé způsoby pojmání vztahů mezi racionalitou a jazykem, resp. lingvistikou.

2. Pojímání racionality a jazyk

Snaha formulovat odpovědi na tyto otázky nutně naráží na řadu překážek a komplikací. Problém, který stojí už v základech uvažování, představuje široká škála pojetí konceptu racionality (spíše je tak zřejmě namístě hovořit o racionalitách).² Ve spojitosti s jazykem může získat relevanci několik aspektů. Prvním z nich je předpoklad existence určitého řádu v (lidském) světě a s tím spjaté způsobilosti orientovat se v tomto světě, myslet a jednat v souladu s řádem na základě rozvažování a rozhodování. V dalším případě je racionalita vázána především na postupy a mechanismy lidského myšlení, na schopnost identifikovat kauzální vztahy a vyvozovat platné závěry (srov. Harris, 2015, s. 39). Konečně bývá racionalita prezentována z pragmatického hlediska jako úspěšnost a ekonomičnost jednání: „Cílem je dosáhnout lidmi stanovených cílů za použití efektivních prostředků; jde o maximum úspěchu v porovnání s vynaloženými prostředky“ (Ransdorf, 1996, s. 906).³

Komplikaci, s níž je třeba se vyrovnat, přináší rovněž otázka „lokalizace“ racionality. Racionalita se primárně pojímá jako dispozice lidských subjektů, schopných myšlení a jednání. Uvažujeme-li o ní jako o (možné) vlastnosti jazyka, lze to brát jako projekci rysů naší mysli do něčeho, co je vůči nám vnější. Na druhé straně s jazykem neustále operujeme a o povaze racionality můžeme ve význačné míře uvažovat právě na základě těchto operací. Na vzájemnou provázanost důrazně poukázal Roy Harris, podle jehož teze se „pojetí lidské racionality [...] mění na základě toho, jak se pohlíží na jazyk“ (Harris, 2015, s. 19). Zároveň vystupuje projekce rysů racionality do předmětu výzkumu i jako určitý heuristický postulát právě racionálního zkoumání. Jak uvádí Jan Kořenský, je třeba „zaujmout vždy zcela určité stanovisko se zřetelem k ‚opozici‘ uspořádanost/organizace/řád – chaos. Znamená to nalézat v/zavádět do předmětů/objektů představy dané polem možností myšlení o uspořádanosti, organizaci a řádu“ (Kořenský, 2004, s. 14). Lze také připomenout Habermasovo vyzdvižení komunikační racionality spojené se silou argumentační řeči (Habermas, 1981, s. 28).

Už zmíněná opozice chaosu a řádu má zásadní důležitost. Jazyk jako sociálně psychická entita i vývoj pokusů o jeho popis a jeho „ovládnutí“ dokládají, že musíme počítat s oběma složkami. Chaos přitom můžeme pojímat jako opak řádu, ale také jako jeho součást, jako určitý stupeň či stadium řádu (Kořenský, 2004, s. 58–59). V jazyce se neustále uplatňuje napětí mezi pravidelností a nepravidelností, důsledností a nedůsledností, jasností a nejasností, resp. mezi pravidelnostmi a principy, které se zakládají na odlišných východiscích, umísťují se na různých úrovních a vzájemně si konkurují a ovlivňují se (srov. Štícha, 2016, s. 15). Jazyk se tak vtažení do pole racionality vzpírá, vždy lze uvažovat pouze o tendenci, která se v přirozených jazycích realizuje jen do určité míry. Racionalita spojovaná

² Zastánci jednoho pojetí racionality přitom nejednou popírají nároky jiných pojetí na „opravdovou“ racionalitu. Srov. např. Harris, 2015.

³ Obecně k pojímání racionality srov. např. Habermas, 1981, mj. s. 25–71.

s jazykem je neustále narušována krizovými jevy. Navíc není stanovení toho, v čem je možno racionalitu v jazyce spatřovat, zřejmé a nesporné.

3. Oblasti působení racionality v jazyce

K hledání prostoru pro racionalitu v rámci jazyka se nabízejí především tři oblasti:

(a) Ve sféře struktury jazyka může být jako projev a doklad racionality brána (nutně relativní) jednoduchost a pravidelnost uspořádání jeho prvků, omezení, či dokonce absence odchylek a „výjimek“. To by pak také mělo umožnit racionální (tj. ekonomické a efektivní) osvojování a užívání jazyka. Dodejme, že na takovémto předpokladu byly postaveny projekty tzv. mezinárodních pomocných (plánových) jazyků (např. esperanto či latino sine flexione) a pokusy o jejich rozšíření – příznačně však bez výraznějšího úspěchu.

(b) V diachronním aspektu zaujímá odpovídající pozici důslednost jazykových změn, a tedy také předvídatelnost jejich výskytu a jejich účinků.

Problematice možnosti, resp. míry takto pojímané racionality byla během vývoje myšlení o jazyce věnována značná pozornost a byla nabídnuta různá řešení. Vyhrocení opozitních stanovisek je spojeno s tradovaným sporem mezi tzv. analogisty a anomalisty v antické gramatice:

O analogii a anomálii – česky bychom mohli říci předběžně a přibližně o pravidelnosti a nepravidelnosti – debatovali antičtí lingvisté v 2. stol. př. Kr. a ve stoletích pozdějších. V řeči vládne pravidelnost, např. podstatná a přídavná jména se skloňují podle vzorů, tedy, abychom uvedli české příklady, *dub*, *sud*, *vůz* se skloňuje podle *hrad* – soudili analogisté, jako byl Aristarchos, ředitel alexandrijské knihovny (2. stol. př. Kr.) nebo C. Iulius Caesar (1. stol. př. Kr.). V řeči vládne nepravidelnost, slova se skloňují různě, *žena* se skloňuje jinak než *had* a to jinak než *kuře* – soudili anomalisté, jako byl pergamský Krates, současník a odpůrce Aristarchův (Skalička, 2004a, s. 411).

Pokud jde o novodobou lingvistiku, zásadní stanoviska vyjádřili ve druhé polovině devatenáctého století mladogramatici, kteří se snažili postihnout zákonitosti jazykového vývoje. Odhalování důsledných, bezvýjimečných zákonů, podle nichž probíhají jazykové, především hláskové změny, pro ně zároveň představovalo doklad opravdu vědeckého, racionálního poznání jazyka. Paradoxním důsledkem bezvýjimečného, „slepého“ působení jazykových zákonů se ovšem v řadě případů stává rozrušení dosavadních pravidelností ve struktuře jazyka. (Lze říci, že jedna složka racionality jazyka destruuje jinou složku.) Ve spojitosti s tím (a současně jako nástroj pro vysvětlení nalezených odchylek od předpokládaných účinků jazykových zákonů) zavedli mladogramatici koncept analogie, pojímané tentokrát jako psychický mechanismus uplatňující se u mluvčích daného jazyka, jenž přispívá ke zvýšení pravidelnosti jazykových forem na základě vzájemného

přízpusobování. Analogie ale nevede k naprosté pravidelnosti, v obdobných případech může působit v různých směrech. Tak v časování českých sloves se na jedné straně prosadilo vyrovnání tvarů *beru, béřeš* (atd.) na *beru, bereš*, na druhé straně různost tvarů *umru, umřeš* (atd.) vyústila v připodobnění *umřu, umřeš*.⁴

Později problematiku zákonitostí a kauzality ve vývoji jazyka promýšlel např. už zmíněný Vladimír Skalička; jeho studie k této tematice byly soustředěny do knihy *Vývoj jazyka* (1960).⁵ Skalička na jedné straně zdůrazňoval, že v jazyce existují vývojové zákony různého druhu a dosahu (mj. Skalička, 2004b), na druhé straně upozorňoval, že zákonitosti se nutně propojují s působením náhody; náhoda přitom někdy může být dodán řád (tedy může být „racionalizována“) pomocí statistického zachycení, jež dokládá míru pravděpodobnosti výskytu daného jevu, ale je třeba počítat i s existencí jednotlivých nahodilých jevů, které přesto tvoří pevnou součást jazykového systému – příkladem je třeba nemožnost odpovědi na otázku, proč angličtina zachovala genitivní koncovku *-s* (Skalička, 2004c).

(c) Ještě je třeba zastavit se u třetího aspektu propojení racionality a jazyka. Jde tu o míru uzpůsobení přirozených jazyků potřebám náležitého, jasného a přesného („logického“) myšlení, o to, nakolik svou strukturou i jednotlivými elementy podporují „tři činnosti našeho ducha: POJÍMAT, USUZOVAT, ROZMÝŠLET“ (Arnauld – Lancelot, 2013, s. 103). Existuje velké množství reflexí věnovaných z tohoto hlediska jak obecným vlastnostem jazyka, tak i rozdílům mezi jazyky s různými typologickými rysy. Např. klasické pojednání Wilhelma von Humboldta *O rozmanitosti stavby lidských jazyků [...]* diferencuje jazyky podle míry dokonalosti této stavby a vyzdvihuje flektivní typ charakterizovaný zřetelným rozčleněním na slovní druhy a větné členy:

[...] flektivny jazyk priamo príznakuje každý jazykový prvok v súlade s príslušnou časťou myšlienkového celku a svojou podstatou nedovoľuje, aby sa v reči tento vzťah celistvej myšlienky a jednotlivého slova nejako porušil (Humboldt, 2000, s. 131–132; srov. též např. s. 184, 195, 200).

Racionalita jazyka v tomto ohledu bývá spojována s výskytem prostředků, u nichž se předpokládá, že umožňují a podněcují důkladnou a zřetelnou kategorizaci jevů světa či „sylogistické uvažování“ (Harris, 2015, s. 107), a jimž se připisují kvality jako významová přesnost a jednoznačnost. Na druhé straně je však evidentní, že mnohé fundamentální vlastnosti přirozených jazyků těmto nárokům neodpovídají. Proti postulátu racionality působí obecné směřování jazykového vyjadřování k implicitnosti a vágnosti⁶ (kompenzované kontextem

⁴ Souhrnně k přístupům mladogramatiků srov. Paul, 1920. O jejich chápání vztahu mezi hláskoslovnými zákony a analogií pojednává Vladimír Skalička, 2004a, s. 411–415. K problematice působení analogie a anomálie v jazyce srov. též např. Savický, 2003, 2010.

⁵ Studie pak byly přetištěny v rámci edice Skaličkova souborného díla (2004–2006).

⁶ Vágnost přitom bývá považována za zásadní a nutnou vlastnost jazyka i dalších sémiotických systémů. K pojmu vágnosti srov. mj. Kořenský, 2004, s. 16–22; Dönninghaus, 2005; k práci Dönninghausové pak Štícha, 2007.

a inferenčními procesy na straně účastníků komunikace), fenomény jako synonymie, homonymie, polysémie a v extrémní podobě tzv. enantiosémie, tedy existence výrazů, které získaly dva zcela protichůdné významy (např. *zevrubný* „důkladný“ i „přibližný“, *sankcionovat* „schvalovat“ i „postihovat, trestat“).⁷ Jako projev snah o „nápravu“ takovýchto výchylek od racionality v přirozených jazycích vystupují pokusy o sestavení umělých univerzálních jazyků, které mají sloužit k úplnému, jednotnému a dokonalému vyjádření lidských myšlenek (např. návrh Johna Wilkinse z roku 1668), a vlastně i formální jazyky logiky.

Z nové literatury dotýkající se vztahů jazykového vyjadřování a myšlení ve vztahu k nárokům na racionalitu si zaslouží pozornost soubor úvah a analýz Františka Štíchy *O nepřesnosti našeho vyjadřování* (Štícha, 2016). Autor zde shromáždil a podrobil kritice mnoho dokladů nenáležitě víceznačných, nepřesných a nedostatečně uvážených formulací v textech (včetně textů vědeckých), na druhé straně však poukazuje na to, že v komunikaci si běžně vystačíme s „rychlým“, intuitivním myšlením, pro něž je jistá míra nepřesnosti a neurčitosti přirozená a přijatelná, a rovněž upozorňuje, že nepřesnost myšlení a vyjadřování je založena už v povaze systému přirozeného jazyka, který si osvojujeme (Štícha, 2016, s. 41).

4. Racionalita v jazykové praxi

Dosavadní obecné poznámky si zaslouží doplnění alespoň několika příklady toho, jak se v jazyce, resp. v přístupu k němu může zřetel k racionalitě projevat.

(a) První příklad je spojen s problematikou regulace jazyka, a to v oblasti pravopisu (ortografie); tato oblast je plně založena na konvenci, a lze do ní tedy ze strany institucí vybavených příslušnou kodifikační (standardizační) pravomocí nejnáze zasahovat. Úprava pravidel českého pravopisu z roku 1993 se mj. pokusila o zjednodušení a sjednocení způsobu psaní souhláskových písmen *s* a *z* v přejatých slovech (Hlavsa a kol., 1993, s. 29–30). Tato dílčí složka pravopisu byla v jednotlivých redakcích ortografických pravidel češtiny v průběhu dvacátého století různě měněna (přičemž „doháněla“ vývoj výslovnosti) a vyznačovala se kolísáním a víceznačností zápisu. Komplikaci představovalo mj. to, že po upuštění od psaní zdvojeného *s*, které zřetelně odkazovalo na výslovnost [s] (např. *assimilace*), písmeno *s* někdy odpovídalo (spisovné) výslovnosti [s], někdy výslovnosti [z]; navíc v tomto druhém případě buď psaní *s* představovalo jedinou možnost, nebo bylo (nepreferovanou) variantou vedle užití písmena *z*: *asimilace* [-s-] – *realismus* [-z-] – *kuriózní/kuriosní* [-óz-].

Návrh z roku 1993 byl založen na snaze co nejvíce omezit varianty a prosadit korespondenci mezi písmenem a vyslovovanou souhláskou. Celkově se tak úprava jeví jako racionální, přesto však narazila na nesouhlas ve veřejnosti

⁷ Přehledově o enantiosémii pojednává Karlíková, 2016; dále srov. např. Nejedlý, 2014; Beneš, 2016.

(i odborné) a prostřednictvím „dodatku“ ke školnímu vydání *Pravidel českého pravopisu* byl v zásadě restituován dřívější stav. Zvláště silně bylo napadáno zavedení podoby *-izmus*; přitom v tomto případě nebyli autoři změn důslední a zachovali i dosavadní psaní *-ismus*, které principu úpravy neodpovídá a vlastně do ní vnáší krizový prvek. Tato starší podoba byla zanedlouho opět preferována (a ve zmíněném dodatku byla označena za základní). Ukázalo se tak, že se koncentrace na pravidelnost a jednoduchost pravopisu může dostat do konfliktu s pojetím grafické stránky (přejatých) slov jako stopy kulturní tradice a projevu kontinuity lidské vzdělanosti.

(b) Druhý příklad se týká skloňování vztažného zájmena *jenž*. V souboru tvarů mužského rodu neživotného bývá jako spisovný uznáván pouze akuzativní tvar *jejž*. Přesto se v posledním období ve veřejných psaných textech stále více setkáváme s formou *jenž* (odpovídající nominativu), a to nejen v publicistice, kde lze počítat s tím, že texty jsou často vytvářeny pod časovým tlakem, ale také ve vědecké komunikaci – nacházíme ji i v akademických časopisech a odborných publikacích z oblasti literární vědy či lingvistiky. Několik ukázek:

Realita [...] je [...] dynamický předmět, jenž z podstaty věci znak **nedokáže** vyjádřit, ale může jej pouze **naznačit** [...].

[...] Václav Maidl, který připravil dosud málo známý spisovatelčin zápisník, jenž v současné době připravuje k vydání.

Ústředním pojmem studie, který Fišer aplikuje na celý překladatelský proces, ale také na jeho produkt, jenž označuje termínem *translát*, je funkce.

Článek [...] Ignáta Herrmanna [...], jenž V. Ertl věcně rozvíjí [...], jsme nazvali *Ignát Herrmann* či *Herrmann Ignát* [...].

A skutečně by se podařilo sjednotit českou kulturu způsobem, jenž odpůrci první republiky a jejího relativismu projektovali?⁸

Četní lingvisté, kteří v daném případě připouštějí jako spisovný jen tvar *jejž*, argumentují poukazem na systémovou pravidelnost a potřebu jejího zachování: Zájmeno *jenž* se svým skloňováním shoduje s osobním zájmenem *on* (je pouze přidáno koncové *-ž*: *jej – jejž*).⁹ Na druhé straně se ti, kteří (nejspíš nereflektovaně) volí v akuzativu tvar *jenž*, vlastně opírají o pravidelnost obecnějšího dosahu, totiž o zcela dominující princip shody tvarů neživotných maskulin v nominativu a akuzativu. V tomto rámci vyžadování formy *jejž* vystupuje jako odchylka narušující pravidelnost a ustálenost. Můžeme tak říci, že se zde konfrontuje dvojí způsob racionálního zacházení s jazykem, resp. racionality, jež se v jazyce umísťují na různých úrovních.¹⁰

⁸ Všechna zvýraznění jsou obsažena v citovaných textech.

⁹ Výjimkou jsou tvary nominativu, neboť zde původní formy osobního zájmena zanikly.

¹⁰ Je třeba dodat, že nedávná *Akademická gramatika spisovné češtiny* respektuje šíření tvaru *jenž* v akuzativu a podotýká, že by neměl být pokládán „za protinoremní, substandardní a nesprávný“ (Štícha a kol., 2013, s. 415).

5. Závěr

Racionalita představuje koncept, který lze s jazykem nepochybně spojovat; uplatňuje se v něm však v různých podobách a s různosměrným působením a je neustále konfrontována s prvky a tendencemi, které se jí vzpírají a rozrušují ji. Dané napětí přitom tvoří zásadní charakteristiku jazyka i jeho užívání v komunikaci.

Literatura

- Arnauld, A. – Lancelot, C. (2011 [1660]): Obecná a racionální gramatika (1660) [úryvek]. Přel. Čestmír Pelikán. In: *Aluze*, 15, č. 3, s. 102–106 [*Grammaire générale et raisonnée*].
- Beneš, M. (2016): Enantiosémie z perspektivy lingvistických teorií intersubjektivit. In: *Kolokvium Lingvistika Praha 2016*. <<http://lingvistikapraha.ff.cuni.cz/node/577>>
- Dönninghaus, S. (2005): *Die Vagheit der Sprache. Begriffsgeschichte und Funktionsbeschreibung anhand der tschechischen Wissenschaftssprache*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Habermas, J. (1981): *Theorie des kommunikativen Handelns. Bd. 1. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Harris, R. (2015 [2009]): *Racionalita a gramotná mysl*. Přel. Vít Gvoždiak – Anton Markoš. Červený Kostelec: Pavel Mervart [*Rationality and the Literate Mind*].
- Hlavsa, Z. a kol. (1993): *Pravidla českého pravopisu*. Praha: Academia.
- Humboldt, W. von (2000 [1836]): *O rozmanitosti stavby lidských jazykův a jej vplyve na duchovný rozvoj ľudského rodu*. Přel. Slavomír Ondrejovič. Bratislava: Veda [*Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*].
- Karlíková, H. (2016): Enantiosémie. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.), *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 419–421.
- Kořenský, J. (2004): *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Nejedlý, P. (2014): Enantiosémie jako výsledek vývojových procesů. In: *Slovo a slovesnost*, 75, s. 181–192.
- Paul, H. (1920 [1880]): *Prinzipien der Sprachgeschichte*. 5. vyd. Halle: Max Niemeyer.
- Ransdorf, M. (1996): Racionalita. In: J. Linhart a kol. (eds.), *Velký sociologický slovník II. P–Z*. Praha: Karolinum, s. 906.
- Savický, N. P. (2003): Neologie jako singulární bod jazykovědy. In: I. Pospíšil – M. Zelenka (eds.), *Česká slavistika 2003. České přednášky pro XIII. mezinárodní kongres slavistů, Ljubljana 15.–21. 8. 2003*. Praha: Academia, s. 135–145.
- Savický, N. P. (2010): Užívání jazyka jako kreativní proces. In: S. Čmejrková – J. Hoffmannová – E. Havlová (eds.), *Užívání a prožívání jazyka. K 90. narozeninám Františka Daneše*. Praha: Karolinum, s. 67–70.
- Skalička, V. (2004a [1949]): O analogii a anomálii. In: V. Skalička, *Souborné dílo I. (1931–1950)*. Praha: Karolinum, s. 411–433.
- Skalička, V. (2004b [1955]): Zákonitost ve vývoji jazyka. In: V. Skalička, *Souborné dílo II. (1951–1963)*. Praha: Karolinum, s. 709–724.
- Skalička, V. (2004c [1959]): Náhoda v jazyce. In: Vladimír Skalička, *Souborné dílo II. (1951–1963)*. Praha: Karolinum, s. 725–731.
- Štícha, F. (2007): Vágnost jazyka. *Naše řeč*, 90, s. 99–101.
- Štícha, F. (2016): *O nepřesnosti našeho vyjadřování. Jazyk jako produkt intuitivního myšlení*. Praha: Academia.
- Štícha, F. a kol. (2013): *Akademická gramatika spisovné češtiny*. Praha: Academia.

Sonda do profesní mluvy gynekologů a porodníků

Markéta Maturová

Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích

Filozofická fakulta, Ústav bohemistiky

mmaturova@ff.jcu.cz

Abstract: A Probe into the professional language of gynaecologists and obstetricians. This contribution, which is concerned with the medical professional language, deals with the differentiation of the so-called social language. Based on what is known as the Jespersen trichotomy, it points out the main differences between slang and professional language. Lexical items that are used in the fields of gynaecology and obstetrics are under semantically motivational and lexical analysis. A focus is given to the expressions that are created by derivation, abbreviation, and used in a figurative sense. Similar attention is paid to the terms that characterize people who are involved in, or engage with, the medical field. Additionally, this text analyses names of illnesses and pathological phenomena, as well as the naming of devices, aids, and medical interventions. The aim of the contribution is to introduce the professional language from the field of female healthcare in more detail and also to contribute to the study and research of Czech social dialects.

Key words: abbreviation, derivation, non-standard Czech, professional language, slang, sociolect

1. Úvod

Přes obrovský pokrok v medicíně, biologický, chemický, technický i jiný, zůstává jedním z nejdůležitějších nástrojů zdravotníka jazyk: zdravotník si musí s pacientem dobře rozumět jak při vytváření diagnózy a jejím sdělování, tak při návrzích terapie. Vzhledem ke specializaci a fragmentaci lékařské péče se musí zdravotníci jednoznačně a úsporně domluvit mezi sebou. Přitom ale nejde o jeden jediný jazyk, každá sféra má svou vlastní variantu: jazyk odborných konferencí, zdravotní dokumentace, informovaných souhlasů, jazyk přímé komunikace mezi konkrétními zdravotníky, jazyk pacienta – laika, právní jazyk. Ani jeden z jazyků není statický, mění se nejen vlivem technologického pokroku, ale výrazně také působením změn sociálních a politických.¹ Ve svém příspěvku jsem se zaměřila na profesní mluvu zdravotníků, konkrétně jsem zvolila profesní mluvu z gynekologicko-porodnického prostředí, z něhož čerpám výrazy pro sémanticko-motivační a slovtvornou analýzu.

¹ Blíže např. Konečná, H. – Slouková, D. – Mardešić, T. (2012): *Medicína založená na důvěře. O nebohém pacientovi v postmoderní době*. Praha: Galén.

2. Profesní mluva vs. slang

V otázce terminologie tzv. sociální mluvy nejsou lingvisté jednotní. Při diferenciaci útvarů, jež sem patří, je možné přiklonit se buď k Jespersenově teorii, tzn. oddělit od sebe argot, slang a stavovskou mluvu (dnes označovanou jako mluva profesní),² anebo profesní mluvu přiřadit ke slangu a omezit skupinu sociolektů pouze na argot a slang (srov. Křístek 1973, s. 98). Přikláním se k zmíněné Jespersenově trichotomii, neboť spatřuji mezi oběma útvary rozdíly zejména ve skladbě užívaných jazykových prostředků. Slangismy spadají výlučně do nespisovné vrstvy jazyka, profesní mluva zasahuje i do vrstvy spisovné.³ Lexikální jednotky profesní mluvy se vyznačují jazykovou ustáleností, snahou o jednoznačnost, přestože jsou využívána i synonyma. Míra expresivity je v profesní mluvě nižší, naopak pro slangismy je typická výrazná variantnost a jazyková hravost. I přes uvedené rozdíly je zřejmé, že hranice mezi oběma sociolekty (argot ponechávám stranou) je prostupná.

J. Chloupek (1969, s. 149) definuje profesní mluvu jako zvláštní soubor vyjadřovacích prostředků určité skupiny zaměstnanců, kteří při pracovním procesu nebo při výkonu služby používají termíny bez ohledu na jejich spisovnost, a to pouze pro jejich výrazovou úspornost a spolehlivou jednoznačnost v daném kontextu. Od slangu tuto mluvu odlišuje nejenom pojmenovací motivace, ale také skutečnost, že slangismy vznikají jako synonyma k vyjádřením běžným, úředním atd. (konotují kvality mimořádnosti, neoficiálnosti, emocionálnosti, vtipu), zatímco profesní výrazy s tímto záměrem tvořeny nejsou.

M. Čechová (2000, s. 26) připomíná, že v zájmu jazykové ekonomie dochází u profesní mluvy ke zjednodušení terminologie univerbizací i k uplatnění expresivních prvků. Svá tvrzení dokládá na příkladech právě z lékařské profesní mluvy (*císař, kajzr, exnout, zadlahovat*).

3. Lékařské prostředí jako zdroj lexikálních prostředků

Lékařská profesní mluva (bez diferenciaci k oboru) byla již podrobena lingvistickému bádání. Stala se tématem mnohých kvalifikačních prací, např. bakalářské a diplomové práce M. Havlíčkové (2012), P. Krobotové (2010) či J. Kružilové (1986). Ve studii *K profesní mluvě českých lékařů* (2004) se jí věnovala Alena Jaklová, cenné informace přináší monografie A. Doležalová *Lékařský slang a úsloví* (2007). Prostředí ženského lékařství však zatím zůstalo mimo zájem lingvistů. Za pilotní lze v tomto směru považovat bakalářskou práci P. Němcové (2016).⁴

² Se všemi třemi termíny pracují např. M. Čechová, Z. Hladká či J. Chloupek. Dichotomii reprezentují např. J. Bečka, J. Hubáček, L. Klimeš či V. Křístek.

³ K vymezení hranice mezi spisovnými výrazy a profesionalismy blíže např. M. Čechová – M. Krčmová – E. Minářová 2008, s. 72.

⁴ Z uvedených kvalifikačních prací jsou přejaty excerpované příklady, které byly konzultovány s gynekologickými odborníky.

J. Hubáček (1981, s. 113) hovoří o lékařském slangu a rozumí jím „vrstvu nespisovného výraziva užívaného v běžném ústním styku s lékaři, zdravotními sestrami a jinými pracovníky ve zdravotnictví. Motivací je především snaha o vyjádření zjednodušené a úsporné, v ústním styku mobilní. Expresivita a emoionalita se téměř nevyskytují, třebaže se laikovi může užívání některých slangových výrazů jevit jako snaha zastříit před pacientem nepříjemnou skutečnost“.⁵

Lékařské prostředí je bohatým zdrojem nejrůznějších typů lexikálních prostředků. Samotní uživatelé diferencují profesní mluvu lékařskou, ošetrovatelskou a patientskou. Podle A. Doležala (2007, s. 17) je žádoucí, aby si lékaři udrželi vzájemnou „volnou“ komunikaci a nebyli pod neustálým dohledem pacienta. Z tohoto důvodu si vytvářejí vlastní jazykové prostředky, které jim umožňují nejenom regulovat myšlenky, ale zároveň sdělovat pouze podstatné informace.

3.1 Jazyková analýza výrazů z oboru gynekologie a porodnictví

S ohledem na omezený rozsah příspěvku podrobím lingvistické deskripci výrazy, jež se zpravidla objevují v komunikaci mezi lékaři, příp. mezi zdravotnickým personálem.

Z hlediska **sémanticko-motivačního** se jako nejbohatší jeví skupiny označující:

1) **osoby účastníci se léčebného úkonu**: lékaři, zdravotnický personál, pacienti, např. *frigida* (žena, jež neprojevuje zájem o pohlavní styk); *gravidka* (těhotná žena); *řezka* (žena po císařském řezu); *pětistovka* (předčasně narozené dítě s váhou 500 g); *Robert* (mrtvý plod, který čeká na pitvu); *žluťásek* (dítě s novorozeneckou žloutenkou).

2) **názvy nemocí a patologických jevů**: *křapka* (zlomenina lebky novorozence, zpravidla při komplikovaném porodu); *mikrouš* (novorozenec s velmi malou hlavou); *perforačka* (protržení dělohy při sondáži);

3) **pojmenování míst**: *bečárna* (oddělení určené pro novorozence); *hekárna* (pokoj určený pro druhou porodní dobu); *kyretárna* (ordinace určená k provádění kyretáží);

4) **pojmenování lékařských zákroků a úkonů**: *extramurál* (porod mimo nemocnici); *mišák/myšák* (potrat od anglického spojení missed abortus); *provokačka* (vyvolaný porod); *vygastřit* (provést gastrokopii);

5) **označení pomůcek, nástrojů a přístrojů, léků**: *abortáky* (*abortové kleště*, kleště k provedení perforace); *fantom* (panna určená k výuce začínajících porodníků); *kolečko* (gravidometr); *koza* (gynekologické křeslo); *mašle* (nitroděložní antikoncepce); *pilule* (antikoncepční tabletky).

⁵ Z oboru gynekologie neuvádí žádný příklad.

Podle způsobu utvářenosti lze rozlišit lexikální jednotky vzniklé:

1) derivací

- od slovesného, nebo substantivního základu sufixem **-árna**: *bečárna* (oddělení pro novorozence), *hekárna* (místnost pro druhou dobu porodní), *kyretárna* (operační sál pro provádění kyretáží);
- univerbizací z dvouslovného názvu pomocí formantů **-a**: *frigida* (frigidní žena); **-ka**: *gravidka* (gravidní žena), *anomálka* (anomální stav, situace), *neonatálka* (neonatální hepatitida či neonatální kolika), *příčka* (příčná poloha plodu); *řezka* (rodička po císařském řezu, tedy řezaná); **-áky**: *abortáky* (abortové kleště);
- adaptací cizího pojmenování pomocí českého sufixu **-oška**: *decoška* (od *decelerace*, rodička, u níž byla zaznamenána decelerace); **-(a)čka**: *perforačka* (od *perforace*, protržení dělohy), *provokačka* (od *provokovat*, vyvolaný porod);
- adaptací z řeckého základu *gastro-* (před samohláskou též *gastr-*); vzniklé sloveso *gastřit* je perfektivizováno českým prefixem *vy-* (*vygastřit*, vyprázdnit žaludek);
- adaptací z latinského základu *ex-* (med. *exitus*) vzniklo hovorové *exnout* (skončit, zemřít);
- z řeckého základu *mikros* vzniklo s domácím sufixem *-ouš* pojmenování *mikrouš* (novorozenec s malou hlavou);

2) abreviací

- vznikají zkratkové deriváty s formanty **-čko**, **-ák**, **-ka**, **-a**, např. *kápěčko* (1. poloha plodu koncem pánevním, 2. kyslíkový přístroj); *pasonetka*⁶ (víkendová služba lékaře v pátek, sobotu a neděli); *mudra* (lékařka);

3) přenesením významu

- **metaforizací**: *brzda* (menstruační vložka); *fantom* (panna k výuce porodníků); *otesánek* (dítě s vyšší porodní hmotností); *placka* (placenta), *mrtvý pták* (sdružená vaginální ultrazvuková sonda); *Robert* (mrtvý plod, který čeká na pitvu); *křapka* (zlomenina lebky dítěte při porodu; podobnost s nakřáplým vejcem, tzv. křapkou), *koza* (vyšetřovací křeslo); *vodníček* (novorozenec s nazelenalou kůží);
- **metonymizací**: vznikají tak zejména eponyma, např. označení porodnických kleští: *brojsky* (název podle německého porodníka C. Breuse); *kjelantky* (podle norského lékaře Ch. C. Kjellanda); *simsonky* (podle skotského porodníka J. Y. Simsona), *tarnierky* (podle jména vynálezce Tarniera). Prostor mezi dělohou a konečníkem se označuje jako *Douglasův prostor*, zkráceně *dagles* (podle lékaře J. Douglase). Lze sem přiřadit i název *pětistovka* (dítě s váhou 500 gramů).

⁶ Slovo tvorný základ vznikl z prvních slabik víceslovného názvu a byla uplatněna znělostní asimilace podle výslovnosti (*pasonedka* > *pasonetka*).

Se zřetelem k expresivitě hodnotíme excerpovaný materiál převážně jako neutrální, ačkoliv se vyskytnou i výrazy, které se vyznačují jistou expresivitou (např. *bečárna*, *exnout*, *křapka*). Mnohé výrazy, užívané ovšem pouze v komunikaci mezi pacientkami, mají natolik silnou expresivitu, že je lze označit za vulgarismy (např. *kundolog/pičišťouch* pro označení gynekologa; *kundologie* označení gynekologie jako oboru ženského lékařství; *pičkovna*). Na obrazném základě jsou založeny i ustálené obraty mající charakter frazémů, např. přirovnání *díra jak po handgranátu* (poporodní zranění rodičky), *lítat tam jako nudle v bandasce* (vyjádření poměru velikosti penisu a rozměrů pochvy), nebo rčení *mít ozvy v prdeli* (nulové srdeční ozvy plodu). V takových případech lze uvažovat spíše o slangismech.

Již ze samotné podstaty lékařství se nabízí očekávání, že nejvyšší zastoupení budou mít lexikální jednotky původně terminologické, převzaté z latiny a řečtiny. Tyto jednotky jsou motivanty pro zkrácené a slovtvorně upravené profesní výrazy (*decoška* od decelerace, *perforačka* od perforare, perforace; *sterilka* od sterilis, *anomálka* od anomálie, *gynda* od gyné, *hysterka* od hystera, *mikrouš* od mikrocefalus), výjimkou nejsou ani adaptované přejímky z němčiny (*fiknout* od ficken, *flastr* od Pflaster) či anglicismy (*mišák/myšák* od missed abortus). V některých případech dochází k překroucení lexikální jednotky vlivem známého pojmenování, např. *lakatoš* (podle častého maďarského příjmení s významem zámečník) se spojilo s latinským lactare pouze hláskovou blízkostí.

Některá pojmenování se vedle gynekologicko-porodnické oblasti uplatňují také v jiných lékařských oborech, případně mají obecný charakter: např. *anomálka* (anomální výskyt nějakého jevu), *asák* (asistent), *dvojky* (velikost dámských prsou), *exnout*, *fiknout*, *fňukna* (sanitní vůz), *hnojit* (hnisat), *jojo* (nestálý zdravotní stav pacienta); *kápéčko*⁷ (kyslíkový přístroj), *kobylky* (nemocniční návštěva); *křečovat* (mít křeče), *kulich* (podvodný pacient, který např. poskytne lékaři za ošetření nějakou úplatu); *vyteklý* (vykrváčený), *náhubek* (operační rouška); *včelička* (injekce).

4. Závěr

Profesní mluva z prostředí gynekologicko-porodnického má na základě vzorku excerpovaného materiálu poměrně stabilní okruh lexikálních prostředků, jež jsou obohacovány o nové výrazy s ohledem na nejnovější trendy v medicíně. Předložená studie si zcela jistě neklade za cíl sestavit komplexní slovník, nýbrž chce alespoň částečně přispět k výzkumu českých sociolektů a případně nabídnout prostor pro další analýzy (pozornost by si zasloužily např. frazeologické jednotky). Lingvisticky přínosné by mohlo být sledování, do jaké míry dochází k prostupování některých výrazových prostředků do jiných sfér, zejména do mluvy matek na mateřských serverech. Mnohé zmíněné prostředky se v jejich komunikaci zcela adaptovaly a staly se součástí jejich vyjadřování.⁸

⁷ Slovtvorný základ tvoří iniciály KP [kápé] dotvořený sufixem -čko.

⁸ Např. Lišková, M. (2008): Jak si povídají matky v internetové kavárně. *JA*, 45/1–2, s. 33–38.

Literatura

- Čechová, M. (2008): Slang a styl. In: H. Chýlová (ed.), *Sborník přednášek z 8. konference o slangu a argotu konané v Plzni ve dnech 26.–27. února 2008*, Plzeň: PF ZČU, s. 8–13.
- Čechová, M. – Krčmová, M. – Minářová, E. (2008): *Česká stylistika*. Praha: NLN.
- Čechová, M. a kol. (2000): *Čeština – řeč a jazyk*. 2. vydání. Praha: ISV.
- Doležal, A. (2007): *Lékařský slang a úsloví*. 2. vydání. Praha: Galén.
- Havlíčková, M. (2012): *Současný lékařský slang*. Bakalářská práce. PF Západočeské univerzity v Plzni.
- Hubáček, J. (2003): *Výběrový slovník českých slangů*. Ostrava: OU Ostrava.
- Hubáček J. (1981): *O českých slanzích*. 2. vydání. Ostrava: Profil.
- Chloupek, J. (1969): O sociální a územní rozrůzněnosti češtiny. *Naše řeč*, 52, č. 2–3, s. 141–153.
- Jaklová, A. (2004): K profesní mluvě českých lékařů, In: M. Žemlička (ed.), *Termina 2003. Opera Academiae Paedagogicae Liberecensis*, Liberec: TU Liberec, s. 13–20.
- Jespersen, M. (1925): *Mankind, Nation and Individual from a Linguistic Point of View*. Oslo: Aschehoug.
- Krobotová, P. (2010): *Slangové výrazy a jejich využití v oboru ošetrovatelství*. Bakalářská práce. FVP Slezské univerzity v Opavě.
- Kružilová, J. (1986): *Lékařský slang*. Diplomová práce. PF JU v Českých Budějovicích.
- Křístek, V. (1973): Poznámky k problematice argotu a slangů. *Slovo a slovesnost*, 34, č. 1, str. 98–103.
- Němcová, P. (2016): *Jazyková analýza lékařského slangu*. Bakalářská práce. FF JU v Českých Budějovicích.
- Slovník nespisovné češtiny: argot, slangy a obecná mluva od nejstarších dob po současnost: historie a původ slov* (2006), Praha: Maxdorf.
- Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (2005). Praha: Academia.